

Ks. TOMASZ KUSZ

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wydział Teologiczny

ŻYCIE I DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWA RUDOLFA SCHNACKENBURGA

RUDOLF SCHNACKENBURG’S LIFE AND ACADEMIC ACTIVITY

ABSTRACT

Artykuł przybliży osobę i dzieło światowej sławy katolickiego biblisty Rudolfa Schnackenburga. Urodzony w Katowicach, dorastał w Legnicy, wykształcenie teologiczne zdobył na Uniwersytecie Wrocławskim. Uczeń Wilhelma Maiera (doktorat i habilitacja). Pracował na uniwersytecie w Monachium, w Dillingen, Bambergu oraz przez 25 lat w Würzburgu. Był współtwórcą „biblijnej szkoły wüzburgskiej”. Autor ponad 40 książek i 160 artykułów. Znawca czwartej ewangelii i listów św. Jana oraz eklezjologii, chrystologii i etyki Nowego Testamentu. Współredagował Teologiczny Komentarz do Nowego Testamentu wydawnictwa Herder (HThKNT), ekumeniczny Komentarz Ewangelicko-Katolicki do Nowego Testamentu (EKK) oraz biblijny periodyk „Biblische Zeitschrift”. Uczestnik Kongresu Biblijnego w Krakowie w 1972 roku. Należy do biblistów, którzy przyczynili się do uwolnienia biblistyki katolickiej z antymodernistycznych uprzedzeń wobec metody historyczno-krytycznej i wprowadzili ją na poziom pozwalający nawiązać konstruktywny dialog z egzegezą protestancką. Benedykt XVI nazwał go najwybitniejszym niemieckojęzycznym egzegetą XX wieku.

The paper presents the person and the work of the world known Catholic biblist R. Schnackenburg. He was born in Katowice, grew up in Legnica and achieved theological education at the University in Wrocław. He was Wilhelm Maier’s student (qualifications for Ph.D. and assistant professor). He worked at the university in Monachium, in Dillingen, in Bamberg and for 25 years in Würzburg. He was a co-author of the “Würzburg biblical school”. The author of over 40 books and 160 articles. The expert in the fourth gospel and St John’s Letters and ecclesiology, Christology and the ethics of the New Testament. He took part in the edition of the New Testament Theological Commentary edited by Herder (HThKNT), the ecumenical New Testament Catholic and Evangelical Commentary (EKK) and the biblical periodical magazine *Biblische Zeitschrift*. He participated in the Biblical Congress in Cracow in 1972. He belongs to those biblists who contributed to the liberation of the Catholic biblical studies from anti-modernist prejudices referring to the historical and critical method and introduced it to the level that facilitates constructive dialogue with protestant exegesis. Pope Benedict XVI called him to be the most distinguished German-speaking exegetist of the 20th century..

W 2014 roku mija setna rocznica urodzin ks. prof. Rudolfa Schnackenburga, kapłana i naukowca pochodzącego z Katowic, który na trwałe zapisał się

w światowej biblistyce katolickiej. W komunikacie informującym o jego śmierci niemiecka Katolicka Agencja Informacyjna (*Katholische Nachrichten Agentur*) napisała: „należał do najznakomitszych katolickich nowotestamentalistów swojego czasu”¹. Autorzy *Leksykonu wielkich teologów XX i XXI wieku* zaliczyli go do grona teologów i klasyków myśli religijnej XX wieku, „których poglądy miały i mają zasadnicze znaczenie dla współczesnego kształtu chrześcijaństwa”². Natomiast papież Benedykt XVI w przedmowie do swej książki *Jezus z Nazaretu* uznał go za najwybitniejszego katolickiego egzegetę niemieckojęzycznego drugiej połowy XX wieku³. Prezentacja osoby Schnackenburga jako biblisty obejmie jego drogę do kapłaństwa i Biblii, działalność dydaktyczno-naukową, redaktorską i wydawniczą, udział w stowarzyszeniach i gremiach doradczych, a także zaangażowanie ekumeniczne oraz kontakty z Polską.

Droga do kapłaństwa i Biblii

Rudolf Schnackenburg przyszedł na świat 5 stycznia 1914 roku w Katowicach jako drugie dziecko i drugi syn dyplomowanego inżyniera górnictwa, Leopolda Schnackenburga i Anny Marii z domu Christ⁴. Rodzice jego byli małżeństwem mieszanym: matka należała do Kościoła katolickiego, natomiast ojciec był wyznania ewangelickiego. Oboje pochodzili z Prus Zachodnich i byli pierwszym pokoleniem rodziny, które osiedliło się na Śląsku⁵. Dzieciństwo i młodość Rudolfa oraz starszego o rok jego brata Jana zostały zdeterminowane wczesną utratą ojca, który w roku narodzin drugiego syna zginął na froncie I wojny światowej we Francji. Matka nie wyszła ponownie za mąż, lecz poświęciła się edukacji i wychowaniu religijnemu synów. Po śmierci męża opuściła Katowice i przeniosiła się z dziećmi na Dolny Śląsk do Legnicy⁶. Aby zapewnić sobie i synom utrzymanie, otworzyła tam we własnym domu internat dla gimnazjalistów. Warunki ekonomiczne rodziny były trudne i zmuszały do dużej oszczędności.

¹ S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg (1914-2002) – wspomnienie pośmiertne*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” [dalej: ŚSHT] 36,2 (2003), s. 578.

² *Leksykon wielkich teologów XX/XXI wieku*, red. J. Majewski, J. Makowski, t. 1, Warszawa 2003, s. 5.

³ Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu. Od chrztu w Jordanie do Przemienienia*, tłum. W. Szymona cz. 1, Kraków 2008, s. 6-7.

⁴ S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg, światowej sławy biblista, kapłan z archidiecezji wrocławskiej (1914-2002)*, „Scriptura Sacra” 6 (2002), s. 9. Jak ustalił H. Olszar, Rudolf Schnackenburg przyszedł na świat w katowickiej kamienicy przy ul. Żwirki i Wigury 10 (dawna Grünstrasse 10), w mieszkaniu nr 1. W *Geburtenbuch* zapisano, iż było to w poniedziałek, 5 I 1914 r., „przed południem 15 minut po godzinie szóstej” (*vor mittags um halb rin viertel*) – zob. H. Olszar, *Katowice początkiem życia biblisty ks. Rudolfa Schnackenburga*, mps w posiadaniu autora.

⁵ Leopold Schnackenburg urodził się w Świeciu nad Osą, według obecnego podziału administracyjnego Polski miejscowość ta leży na terenie powiatu grudziądzkiego w województwie kujawsko-pomorskim – zob. tamże.

⁶ Zob. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg (1914-2002)*, w: *Neutestamentliche Wissenschaft nach 1945. Hauptvertreter der deutschsprachigen Exegese in der Darstellung ihrer Schüler*, red. C. Breitenbach, R. Hoppe, Neukirchener 2008, s. 408.

Uczęszczając do legnickiego gimnazjum (*Gymnasium Johanneum*), Rudolf dał się poznać jako pilny i zdolny uczeń. Przystwojenie materiału dwóch klas w ciągu jednego roku, następnie zdana w 1932 roku matura z najwyższą możliwą oceną 1,0 pozwoliły mu stosunkowo wcześniej rozpocząć studia⁷. Na czas nauki w klasie maturalnej (1931/1932) przypadła posługa wikariuszowska w legnickiej parafii ks. Otta Kussa⁸. Kontakt z tym kapłanem biblistą, absolwentem Uniwersytetu Wrocławskiego, nie pozostał bez wpływu na wybór uczelni i kierunku studiów Schnackenburga⁹. Podobnie jak brat Jan, Rudolf zdecydował się studiować teologię. Odrzucił jednak propozycję biskupa, by kształcić się w *Collegium Germanicum* w Rzymie i zdecydował się na naukę na Wydziale Teologii Katolickiej we Wrocławiu. Dzięki działalności wielu znakomitych specjalistów w zakresie Pisma Świętego i dogmatyki Uniwersytet Wrocławski należał w tym czasie do czołowych ośrodków teologicznych¹⁰.

Podczas studiów filozoficzno-teologicznych we Wrocławiu (lata 1932–1937) Schnackenburg zetknął się z wybitnym znawcą Nowego Testamentu Wilhelmem Maierem. Biblista ten był zwolennikiem śmiałej jak na ówczesne czasy teorii dwóch źródeł, wskazującej wbrew dotychczasowym założeniom na ewangelię Marka jako najstarszą wśród ewangelii oraz na wykorzystanie przy redakcji ewangelii Mateusza i Łukasza materiału Markowego i tzw. *Źródła Q* (zbiór Logiów Pańskich). Jego poglądy nie znalazły jednak wtedy uznania i zrozumienia wśród członków Papieskiej Komisji Biblijnej i zostały uznane za niebezpieczne. Przygotowany przez niego komentarz do ewangelii Mateusza w Biblii Bonneńskiej (*Bonner Neuen Testament*) z powodu zaprezentowanej w nim teorii dwóch źródeł nie otrzymał imprimatur i został wycofany z obiegu¹¹. Doświadczenie antymodernistycznej cenzury skutecznie zraziło biblistę do publikowania. Początek studiów teologicznych Schnackenburga przypadł więc na czas, kiedy warunki pracy egzegetów nie były łatwe, a nowe rozwiązania w biblistyce przyjmowano z dużą ostrożnością i zachowawczością. Ograniczając zupełnie publikowanie, cały swój wysiłek i zdolności Maier wkładał w prowadzenie wykładów. Jego zajęcia fascynowały wielu studentów i były przez nich bardzo wysoko oceniane¹². Biblista ten został wybrany ostatecznie przez Schnackenburga, podobnie jak kilka lat

⁷ Por. T. Söding, *Schnackenburg Rudolf*, w: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 23, Berlin 2007, s. 277.

⁸ Por. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 409.

⁹ W 1931 r. Otto Kuss obronił doktorat na Fakultecie Teologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego napisany pod kierunkiem wybitnego nowotestamentalisty Wilhelma Maiera, zatytułowany *Adam – Christus – Parallele exegetisch und biblisch-theologisch untersucht (Röm 5,12-21)*.

¹⁰ Por. E. Kleineidam, *Die katolisch-theologische Fakultät der Universität Breslau*, Köln 1961, s. 114.

¹¹ Zob. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 409.

¹² Jeden ze studentów Maiera ocenił jego wykłady w następujący sposób: „to był taki rodzaj egzegezy, w której zachowując wszystkie metody filologiczne, a także krytyczno-historyczne, wykraczało się na poziom postrzegania teologicznego; tekst Pisma ożywał i emanował własną mocą” – E. Kleineidam, *Die katolisch-theologische...*, s. 114. Natomiast Schnackenburg przez całe życie wypowiadał się z wielkim szacunkiem o zajęciach z Maierem. Por. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 408.

wcześniej przez wikariusza jego rodzinnej parafii – Otto Kussa, na promotora jego pracy doktorskiej. Przygotowana pod kierunkiem Maiera rozprawa doktorska poświęcona wierze w ewangelii Jana, opublikowana częściowo jako praca zatytułowana *Der Glaube im vierten Evangelium*, została obroniona przez Schnackenburga w grudniu 1937 roku i stała się podstawą do nadania mu tytułu doktora teologii¹³.

Jeszcze przed finalizacją doktoratu, 1 sierpnia 1937 roku kard. Adolf Bertram wyświęcił Schnackenburga na kapłana archidiecezji wrocławskiej i skierował do pracy duszpasterskiej. Posługa ta, przypadająca na lata 1937–1946, była na pewien czas przerwana rosyjskim więzieniem. Ks. Schnackenburg pracował jako duszpasterz w Kwietnikach k. Bolkowa, Wałbrzychu, Wrocławiu oraz Złotoryi, gdzie po zakończeniu działań wojennych zaangażował się w posługę osobom przesiedlonym ze Wschodu zarówno narodowości niemieckiej, jak i polskiej¹⁴. Następnie w 1946 roku został zmuszony przez władze polskie do przeniesienia się na teren Niemiec¹⁵.

Po wysiedleniu Schnackenburg osiadł w Monachium. Tam też rok wcześniej przybył z Wrocławia jego promotor Maier. Jesienią 1947 roku przedstawił na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Monachijskiego, napisaną u boku Maiera, rozprawę habilitacyjną dotyczącą kwestii zbawienia przez sakramenty u Pawła – *Das Heilsgeschehen bei der Taufe nach dem Apostel Paulus. Eine Studie zur paulinischen Theologie* („Zbawienie przy chrzcie według apostoła Pawła. Studia nad teologią Pawłową”) i uzyskał stopień doktora habilitowanego¹⁶. Praca ta ukazała się drukiem w 1950 roku jako pierwszy tom serii *Münchener Theologische Studien – Historische Abteilung*. W jej przedmowie habilitant podziękował Maierowi za „jego mistrzowską krytykę”¹⁷. W roku 1948 rozpoczął pracę na Uniwersytecie Monachijskim jako samodzielny pracownik naukowy (*Privatdozent*). Następnie od 1952 roku wykładał jako profesor nadzwyczajny w Wyższej Szkole Filozoficzno-Teologicznej w Dillingen nad Dunajem, a od roku 1955 jako profesor zwyczajny Wyższej Szkoły Filozoficzno-Teologicznej w Bambergu¹⁸. W końcu 1957 roku Schnackenburg przeniósł się na Uniwersytet w Würzburgu, któremu pozostał wierny do emerytury w 1982 roku. W międzyczasie odrzucił

¹³ Zob. Schnackenburg Rudolf, w: *Deutsche Biographische Enzyklopädie der Theologie und der Kirche*, red. B. Moeller, B. Jahn, Bd. 2, München 2005, s. 1208.

¹⁴ Zob. S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg, światowej sławy biblista...*, s. 8; T. Söding, *Schnackenburg Rudolf*, s. 277.

¹⁵ Schnackenburg w bezpośredniej rozmowie wyznał ks. Pisarkowi, że „władze polskie potraktowały go bardzo humanitarnie, pozwalając mu zabrać przedmioty, których używał przy spełnieniu posług duszpasterskich, jak kielich mszalny, paramenty liturgiczne (...)” – S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg, światowej sławy biblista...*, s. 8.

¹⁶ Zob. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 409; *Schnackenburg Rudolf*, s. 1208.

¹⁷ Za: J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 409.

¹⁸ Por. K. Mielcarek, *Rudolf Schnackenburg*, w: *Leksykon wielkich teologów XX/XXI wieku*, red. J. Majewski, J. Makowski, t. 3, Warszawa 2003, s. 321; J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 409; T. Söding, *Schnackenburg Rudolf...*, s. 277. Obie te bawarskie szkoły wyższe dziś już nie istnieją, gdyż zostały włączone w uniwersytety w Dillingen i Bambergu.

dwie propozycje pracy na renomowanych uczelniach: w 1962 roku zaproszenie do wykładania w Münster oraz w 1972 roku ofertę zatrudnienia w uniwersytecie w Monachium¹⁹. Do końca życia był aktywny duszpastersko, sprawując posługę kapelana w Domu Opieki w Würzburgu, pomagając w wüzburgskiej parafii oraz będąc duchowym opiekunem Wspólnoty św. Idziego w Würzburgu²⁰.

Działalność dydaktyczno-naukowa

Schnackenburg, razem z Otto Kussem (1905–1991), Antonem Vögtle (1910–1996), Heinzem Schürmannem (1913–1999) oraz Alfonsem Deisslerem (1914–2005), należy do grona biblistów zakorzenionych biograficznie i duchowo w epoce przed Soborem Watykańskim II, którzy znacząco wpłynęli na nawiązanie łączności biblistyki katolickiej z badaniami naukowymi oraz na uwolnienie Urzędu Nauczycielskiego z antymodernistycznych uprzedzeń i dystansu wobec egzegezy historyczno-krytycznej. Egzegeci ci wykorzystali szansę na przełom w studiowaniu i nauczaniu Biblii, jaką stworzyła ogłoszona przez Piusa XII w 1943 roku encyklika *Divino afflante Spiritu*. Przed tym dokumentem trudno było przebić się z egzegezą historyczno-krytyczną, czego doświadczyli bibliści tacy jak Wilhelm Maier czy Joseph Schmidt²¹. Opierające się na źródłach – Starym i Nowym Testamencie – badania egzegetów pokolenia Schnackenburga przyczyniły się także do usunięcia przepaści między egzegezą a dogmatyką oraz do wyniesienia biblistyki katolickiej na pozycję dorównującą biblistyce protestanckiej. Dzięki ich pracy biblistyka katolicka stała się równorzędnym partnerem w dialogu z egzegezą protestancką i zaczęła być widoczna pośród dominującej biblistyki protestanckiej²².

Działalność naukowa i dydaktyczna Schnackenburga przypadła więc na czas „biblijnej wiosny” w Kościele katolickim. W ciągu dwudziestopięcioletniej pracy jako profesor i kierownik Katedry Egzegezy Nowego Testamentu Wydziału Teologicznego Uniwersytetu w Würzburgu udało mu się rozbudować tzw. szkołę wüzburgską²³. Wykłady Schnackenburga, podobnie jak kiedyś jego mistrza Maiera, spotkały się z wielkim uznaniem i przyciągały licznych studentów. Ogromnym zainteresowaniem cieszyło się też prowadzone przez niego seminarium z Nowego Testamentu, które jak wspomina J. Gnilka: „przekształciło się w swoistą instytucję”²⁴. Zaowocowało ono niespotykaną liczbą doktoratów i habilitacji. Pod kierunkiem Schnackenburga naukowe stopnie zdobyło wielu młodych biblistów wywodzących się aż z dwudziestu dwóch krajów: Anglii, Argentyny, Austrii,

¹⁹ Zob. S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg, światowej sławy biblista...*, s. 9; *Schnackenburg Rudolf*, s. 1208.

²⁰ Por. S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg, światowej sławy biblista...*, s. 10; H. Olszar, *Katowice początkiem życia biblisty...*, s. 7.

²¹ Por. S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg, światowej sławy biblista...*, s. 12.

²² Zob. T. Söding, *Pionier und Pastor. Rudolf Schnackenburg und seine Zeit*, „Christ in der Gegenwart” 54 (2002), s. 309.

²³ Por. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 409.

²⁴ Tamże.

Boliwii, Górnej Wolty (dziś Burkina Faso w południowej Afryce), Hiszpanii, Holandii, Indii, Japonii, Jugosławii, Kamerunu, Kanady, Korei Południowej, Niemiec, Nigeru, Paragwaju, Polski, Portugalii, Ugandy, USA, Włoch i Zairu²⁵. Wypromowani przez niego naukowcy podjęli następnie samodzielną pracę dydaktyczno-naukową na niemieckich i zagranicznych uniwersytetach, kilku zostało biskupami, a dwaj kardynałami²⁶. U boku Schnackenburga wykształcili się m.in. tacy teolodzy jak: Josef Blank, Helmut Merklein, Joachim Gnilka, Gerhard Dautzenberg, Hubert Ritt, Alfons Weiser oraz Gerhard Lohfink²⁷. Z okazji 60. i 75. rocznicy urodzin biblisty z Würzburga jego uczniowie i przyjaciele przygotowali dwie księgi pamiątkowe dedykowane swojemu profesorowi: *Neues Testament und Kirche: [Festschrift] für Rudolf Schnackenburg [zum 60. Geburtstag am 5. Januar 1974 von Freunden und Kollegen gewidmet]* (Freiburg 1974) oraz *Neues Testament und Ethik: [Festgabe] für Rudolf Schnackenburg* (Freiburg 1989), na które łącznie złożyło się 57 artykułów egzegetów katolickich i protestanckich²⁸.

Bibliografia Schnackenburga obejmuje ponad 40 książek, niemal 160 artykułów, dziesiątki haseł w różnych słownikach i leksykonach oraz setki naukowych recenzji. Wiele jego publikacji doczekało się kolejnych wydań i wznowień a także tłumaczeń na języki obce: angielski, chorwacki, hiszpański, holenderski francuski, polski, portugalski, włoski, a także koreański i japoński.

Obszar biblijnych zainteresowań Schnackenburga najlepiej obrazują jego najważniejsze książki. Należy do niego teologia tradycji Janowej, ze szczególnym uwzględnieniem czwartej ewangelii i Pierwszego Listu św. Jana, chrystologia i eklezjologia Nowego Testamentu oraz nauka moralna Jezusa i pierwotnego Kościoła.

W 1965 roku Schnackenburg rozpoczął wydawanie swojego trzypięciotomowego komentarza do Ewangelii św. Jana. Praca nad tym dziełem trwała dziesięć lat. Drugi i trzeci tom komentarza ukazały się w latach 1971 i 1975. Ta ponad 1500-stronicowa publikacja, uznawana za dzieło naukowe życia Schnackenburga, pozwoliła zaliczyć go do grona najlepszych ówczesnych znawców ewangelii Janowej na świecie. W roku 1984 biblista z Würzburga opublikował jeszcze czwarty, uzupełniający tom, niebędący komentarzem w ścisłym znaczeniu, lecz

²⁵ Zob. K. Müller, *Anstelle eines Nachrufs: Ungeordnete Anmerkungen zu einem wichtigen Lehrer*, „Biblische Zeitschrift” 47 (2003), s. 164; K. Mielcarek, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 321.

²⁶ Zob. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 409.

²⁷ Por. T. Söding, *Schnackenburg Rudolf*, s. 228.

²⁸ Zob. *Neues Testament und Kirche: [Festschrift] für Rudolf Schnackenburg [z. 60. Geburtstag am 5. Jan. 1974 von Freunden u. Kollegen gewidmet]*, Hrsg. von J. Gnilka, Freiburg im Breisgau–Basel–Wien 1974; *Neues Testament und Ethik: [Festgabe] für Rudolf Schnackenburg*, Hrsg. von H. Merklein, Freiburg im Breisgau–Basel–Wien 1989. Autorami artykułów zamieszczonych w księgach pamiątkowych byli m.in.: Erich Grässer, Jürgen Becker, Anton Vögtle, Rudolf Pesch, Gerhard Lohfink, Hubert Ritt, Hans-Josef Klauck, Otto Merk, Eduard Lohse, Ulrich Luck, Helmut Merklein, Gerhard Dautzenberg, Ingo Broer, Karl Kertelge, Eduard Schweizer, Georg Strecker, Ulrich Luz, Alfons Weiser, Franz Mussner, Traugott Holtz, Joachim Gnilka, Wolfgang Schrage, Josef Blank, Johann Baptist Metz, Karl Schelke, Paul Hoffmann, Marie-Emile Boismard, Ferdinand Hahn, Ignace de La Potterie, Ulrich Wilckens, Heinrich Zimmermann, Heinz Schürmann, Werner Kümmel, Karl Rahner, Joseph Reuss i Vinzenz Hamp.

suplementem do wcześniejszych części, w którym znalazły się ekskursy i pogłębione, uaktualnione opracowania najważniejszych tematów²⁹.

Komentarz powstawał w atmosferze gorących dyskusji dotyczących literackiej, historycznej i religijnej tożsamości czwartej ewangelii oraz interpretacji tradycji Janowej. Debatę tę zapoczątkował protestancki biblista Rudolf Bultmann, obok Schnackenburga, włączył się do niej także katolicki egzegeta Raymond E. Brown z USA oraz anglikański teolog Charls Dodd³⁰. Bibliście z Würzburga udało się jednak przedstawić w swoim opracowaniu diskutowane problemy w sposób bardzo wyważony. Z jednej strony odniósł się krytycznie do tez Bultmanna, z drugiej usiłował pogodzić dawniejsze tradycje ze współczesnymi badaniami nad Janową ewangelią³¹. Komentarz broni więc związku tradycji Janowej z samym apostołem, wskazuje na pewne wspólne punkty między tradycją z Qumran i czwartą ewangelią, ale daleki jest od uznania wzajemnej zależności obu tradycji, zdecydowanie odrzuca jakiegokolwiek bezpośrednie gnostyckie wpływy, dopuszcza istnienie obok „źródła znaków” także osobnego źródła o namaszczeniu w Betanii i wjeździe do Jerozolimy oraz przedstawia ideę *parakleta* jako przejętą ze świata greckiego, lecz obdarzoną w ewangelii nowym specyficznym znaczeniem³².

Duża rozpiętość czasowa powstawania komentarza spowodowała konieczność uwzględnienia pojawiających się nowych rozwiązań egzegetycznych i w konsekwencji doprecyzowania przez Schnackenburga jego wcześniejszych poglądów, na przykład w kwestiach redakcyjnych, gdy w trzecim tomie szkole Janowej przypisał między innymi rozdziały 15–17 (fragment mowy pożegnalnej i modlitwa arcykapłańska Jezusa) oraz wzmiankę 13,12-17 (umycie nóg), a także wspominał o istnieniu jako kolejne źródło ewangelii narracji o Męce, czy też odnośnie eschatologii, gdy tematykę końca czasów przypisał późniejszemu redaktorowi i przesunął ją do dalszej fazy redakcyjnej ewangelii³³. Do dziś jednak komentarz Schnackenburga pozostaje bardzo wysoko ocenianym źródłem informacji o czwartej ewangelii i jej interpretacji.

Trzy lata przed rozpoczęciem prac nad komentarzem do czwartej ewangelii Schnackenburg wydał obszerne studium *Johannesbriefe*, poświęcone drugiej części tradycji Janowej – trzem listom św. Jana (1953)³⁴. Ze względu na objętość poszczególnych pism i ich znaczenie, najwięcej miejsca biblista z Würzburga poświęcił Pierwszemu Listowi św. Jana. Janowe listy zostały przez niego opracowane nie tylko pod względem filologicznym i teologicznym, lecz także

²⁹ Zob. *Das Johannesevangelium*, Teil I: *Einleitung und Kommentar zu Kapitel 1-4*, Freiburg im Breisgau 1986⁶, ss. 584; *Das Johannesevangelium*, Teil II: *Kommentar zu Kapitel 5-12*, Freiburg im Breisgau 1985⁴, ss. 560; *Das Johannesevangelium*, Teil III: *Kommentar zu Kapitel 13-21*, Freiburg im Breisgau 1986⁵, ss. 496; *Das Johannesevangelium*, Teil IV: *Ergänzende Auslegungen und Exkurse*, Freiburg im Breisgau 1984, ss. 240.

³⁰ Zob. K. Mielcarek, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 323.

³¹ Tamże.

³² Tamże, s. 324-325.

³³ Zob. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 214; K. Mielcarek, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 326.

³⁴ Zob. *Johannesbriefe*, Freiburg im Breisgau 1984⁷, ss. 376.

z uwzględnieniem najnowszych odkryć archeologicznych w Qumran. Odwołał się do pism qumrańskich, znalezionych zaledwie sześć lat przed publikacją komentarza, czy też korzystanie z osiągnięć amerykańskiego biblisty Williama G. Wilsona w zakresie badań nad językiem tradycji Janowej świadczy o szerokich horyzontach naukowych Schnackenburga oraz dowodzi jego wielkiej wrażliwości na nowe poglądy w egzegezie³⁵. Będąc otwartym na opinie innych biblistów zgłębiających tematykę listów św. Jana, egzegeta z Würzburga nie przyjmował ich bezkrytycznie, lecz podejmował konstruktywną polemikę. Z jednej strony zgodził się, że Pierwszy List św. Jana wykazuje wyraźne wpływy literatury semickiej i helleńskiej, z drugiej bardzo krytycznie odniósł się do dopatrywania się wpływów filozofii greckiej na treść listu. Idąc za tradycją Kościoła, przypisał autorstwo listu samemu apostołowi Janowi oraz wskazał na Azję Mniejszą jako potencjalne środowisko adresatów pisma, jednocześnie jasno też stwierdził, że fragment zwany *comma Joanneum* (1 J 5,7b-8a) należy uznać za nieautentyczny³⁶.

Osobnym osiągnięciem myśli teologicznej Schnackenburga była synteza eklezjologiczna zaprezentowana w 1959 roku w monografii *Gottes Herrschaft und Reich* (1959)³⁷. W trzydziściowym studium o panowaniu Boga i Jego Królestwie biblista z Würzburga ukazał związek idei Bożego panowania i idei królestwa Bożego w Starym i Nowym Testamencie oraz w katechezie pierwotnego chrześcijaństwa, przedstawił też przemiany i trudności, jakim na przestrzeni wieków podlegała formacja tych idei. Według Schnackenburga przyjście Jezusa Chrystusa zapoczątkowało Królestwo Boże oraz rozpoczęło epokę zbawienia, która nie osiągnęła jeszcze swej pełni. Ten „międzyokres” lub „przedostatnie czasy” to właściwa era zbawcza i jednocześnie czas działalności Kościoła, ukierunkowanej na osiągnięcie pełni panowania i Królestwa Bożego. Z tego względu nie można utożsamiać Królestwa Bożego ani z Kościołem, chociaż ono przejawia się i urzeczywistnia w Kościele, ani też wyznaczać mu granic czasu i przestrzeni. Nie należy również oddzielać Królestwa Bożego od Kościoła³⁸.

Wypracowana przez Schnackenburga różnica między Królestwem Bożym a Kościołem jest myślą, która znacząco ubogaciła katolicką eklezjologię. Wcześniej nie przyjmowano istnienia rozdziału, a tym bardziej sprzeczności między współczesnością a ziemskim posłannictwem Kościoła, i w konsekwencji nie uświadamiano sobie, że „Kościół tylko przez odróżnienie siebie od Królestwa Bożego może swoje bycie Kościołem rozpoznać i realizować”³⁹. Nie doceniano też eschatologicznego charakteru Królestwa Bożego. Studium pokazało, że wspólnota Kościoła jest zorientowana eschatologicznie, ponieważ celem Kościoła jest przyszła przynależność jego członków do Królestwa Bożego. Chociaż w rzeczywistości

³⁵ Por. K. Mielcarek, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 329.

³⁶ Tamże.

³⁷ Zob. *Gottes Herrschaft und Reich. Eine biblisch-theologische Studie*, Freiburg 1965⁵, ss. 275; *Die Kirche im Neuen Testament. Ihre Wirklichkeit und Theologische Deutung ihr Wesen und Geheimnis* (Quaestiones Disputatae 14), Freiburg–Basel–Wien 1961, ss. 171.

³⁸ Zob. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 411.

³⁹ T. Söding, *Pionier und Pastor...*, s. 309.

ziemskiej Kościoł stanowi znak panowania Bożego, to jego ostateczne spełnienie dokona się przy końcu czasów⁴⁰.

Podobnie jak w innych publikacjach, także i w książce *O panowaniu Boga i Jego Królestwie* profesor z Würzburga polemizował z egzegezą liberalną. Schnackenburg zdecydowanie odrzucił twierdzenia Adolfa Harnacka jakoby idea założenia Kościoła była Jezusowi zupełnie obca. Przyznał, że nie jest łatwo wywieść wspólnotę pierwotnego Kościoła z nauczania Jezusowego, lecz fakt ten nie upoważnia do zanegowania głębokiego osadzenia pierwotnej gminy chrześcijańskiej w działaniach samego Jezusa⁴¹. Według Gnilki dzieło *O panowaniu Boga i Jego Królestwie* jest najlepszą książką Schnackenburga⁴². Studium to uczyniło go znanym nie tylko w gronie biblistów katolickich, lecz także protestanckich. Swoje uznanie wyrazili także egzegeci protestanccy Ulrich Wilckens i Werner G. Kummel, którzy zwrócili uwagę, że opracowanie *Gottes Herrschaft und Reich* jest ważnym przyczynkiem do zrozumienia nauczania Jezusa wynoszącym egzegezę katolicką na wyżyny naukowości i uzdalniającym ją do konstruktywnego dialogu z biblistyką protestancką⁴³.

Problematyka eklezjologiczna była także treścią książki *Kościół w Nowym Testamencie* (1961)⁴⁴. O ile poprzednia monografia ukazywała zbawczą rzeczywistość Bożą w kierunku od góry ku dołowi, o tyle w publikacji *Die Kirche im Neuen Testament* ta sama rzeczywistość została przedstawiona w jej oddolnym aspekcie, obejmując ziemską egzystencję i ukształtowanie Kościoła. Mimo że Schnackenburg ograniczył się do omówienia jedynie głównych eklezjologicznych zagadnień: rzeczywistości Kościoła w Nowym Testamencie, teologii Kościoła, istotnych jego rysów i tajemnicy Kościoła, studium to można nazwać małą encyklopedią biblijno-teologiczną o Kościele⁴⁵. Biblista z Würzburga świadomie zrezygnował z polemiki w kwestiach spornych i nadał swemu opracowaniu formę pozytywnego wykładu treści doktrynalnych, pragnąc w ten sposób stworzyć

⁴⁰ Zob. K. Mielcarek, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 330.

⁴¹ Zob. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 411; K. Mielcarek, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 330.

⁴² Por. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 413.

⁴³ Ulrich Wilckens opowiadał, że „dla niego i wielu innych, którzy wówczas studiowali w Heilderbergu teologię ewangelicką u Güntera Bornkmanna, książka Schnackenburga *O panowaniu Boga i Jego Królestwie* wraz z *Komentarzem do Listu do Rzymian* Otto Kussa z 1957 roku, były wyrażną oznaką, że katolicka egzegeza dotarła do świata nauki i wchodząc na poziom egzezyzy protestanckiej, mogła się z nią komunikować” – T. Söding, *Pionier und Pastor...*, s. 310. Werner G. Kummel ze szkoły Bultmanna wyraził swój podziw dla publikacji i prognozował: „Żwawo napisana książka oznacza prawdziwe wsparcie, przede wszystkim dla zrozumienia nauczania Jezusa, przyczyni się też do ożywienia dialogu pomiędzy ewangelickimi i katolickimi badaczami Nowego Testamentu” – tamże.

⁴⁴ *Die Kirche im Neuen Testament...*

⁴⁵ Rozprawa *Die Kirche im Neuen Testament* stanowi z jednej strony rekapitulację, a z drugiej kontynuację rozważań Schnackenburga, które znalazły się wcześniej w takich pracach jak: *Wesenszüge der Kirche nach dem Neuen Testament*, *Gottes Herrschaft und Reich* oraz *Das Hailsgeschehen bei der Taufe nach dem Apostel Paulus*. Zob. L. Stefaniak, R. Schnackenburg, *Die Kirche im Neuen Testament. Ihre Wirklichkeit und Theologische Deutung ihr Wesen und Geheimnis*, „Studia Theologica Varsaviensia” [dalej: STV] 5,2 (1967), s. 302.

plaszczynę dyskusyjną w ramach rozmów ekumenicznych na temat Kościoła. Oryginalność pracy Schnackenburga polegała na próbie powiązania wszystkich nowotestamentowych wypowiedzi eklezjologicznych w jedną całość i wykazaniu ich spoistości na gruncie teologii biblijnej, a nie spekulatywnej. Dzięki tej publikacji dotychczasowe katolickie patrzenie na Kościół, skupiające się na sprawach ustrojowych i instytucjonalnych, zostało ubogacone mistycznym spojrzeniem autorów nowotestamentalnych, które niewątpliwie doprowadziło do pełniejszej teologicznej wizji Kościoła i zbliżyło do poglądów „braci odłączonych”, wskazując np. na bogactwo pneumatologicznej czy chrystologicznej idei Kościoła⁴⁶. Według Schnackenburga Kościół powinien przypominać, bardziej niż instytucję, wspólnotę głęboko zaangażowanych chrześcijan, wspólnie podejmujących wysiłek ewangelizacji i przybliżania Królestwa Bożego na ziemi.

Świadectwem eklezjologicznej wrażliwości Schnackenburga jest także *Komentarz do Listu do Efezjan* (1982)⁴⁷. Wyjaśniając fragment odnoszący się do różnorodności darów Chrystusa w Kościele (Ef 4,7-16), biblista z Würzburga przedstawił obronę „urzędu jedności”. Obok swojej wykładni, w duchu ekumenicznej otwartości, zamieścił też interpretację protestancką tego passusu zaprezentowaną przez Eduarda Schweizera, wskazującą, że urząd w Kościele jest konieczny nie tyle ze względów teologicznych, co praktycznych i sugerującą, że można równie dobrze z niego zrezygnować, gdyż Duch Święty przemawia przez wszystkich członków wspólnoty, zatem wspólnota jako taka mogłaby sama udzielać sakramentów. Schwaizer swój wywód zakończył pytaniem: czy egzegeza Schnackenburga nie wnosi zbyt mocno katolickiego rozumienia urzędu. Biblista z Würzburga pozostał jednak przy swoim egzegetycznym sądzie⁴⁸.

Dwutomowe opracowanie zatytułowane *Die Sittliche Botschaft des Neuen Testaments* („Nauka moralna Nowego Testamentu”) Schnackenburg poświęcił nowotestamentalnej etyce⁴⁹. Książka ta stanowi kompendium wiedzy na temat moralnego orędzia autorów Nowego Testamentu. Dzieło było trzykrotnie wydawane (1954, 1962², 1986³). Poszczególne wydania różnią się układem materiału oraz uwzględnieniem nowych opracowań, które się w międzyczasie ukazały. Według egzegety z Würzburga moralność Nowego Testamentu wywodzi się z nauki samego Jezusa. Jej oryginalność polega na zrozumieniu fundamentu Prawa. Jezusowi nie chodziło jedynie o realizację szczegółowych wskazań, lecz o przyjęcie postawy, która będzie wypełnieniem wszystkich przepisów Prawa. Kolejnym

⁴⁶ Zob. W. Miziołek, *R. Schnackenburg, Die Kirche im Neuen Testament. Ihre Wirklichkeit und Theologische Deutung ihr Wesen und Geheimnis*, STV 1,1 (1963), s. 291; L. Stefaniak, *R. Schnackenburg...*, s. 303.

⁴⁷ *Der Brief an die Epheser*, Evangelisch-katholischer Kommentar zum Neuen Testament X, Zürich 1982, ss. 358.

⁴⁸ Por. K. Mielcarek, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 332.

⁴⁹ *Die Sittliche Botschaft des Neuen Testaments*, Bd. 1: *Von Jesus zur Urkirche*, Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament [dalej: HThKNT], Freiburg 1986³, ss. 272; *Die Sittliche Botschaft des Neuen Testaments*, Bd 2: *Die urchristlichen Verkundiger*, HThKNT, Freiburg 1988³, ss. 285; *Nauka moralna Nowego Testamentu*, Warszawa 1983², ss. 362.

etapem rozwoju moralności Nowego Testamentu było przejście nauczania etycznego Jezusa przez pierwotną gminę chrześcijańską. Studium Schnackenburga wyraźnie podkreśliło, że Kościół jest jedynie „administratorem dziedzictwa Jezusowego”, nie zaś twórcą nowej nauki⁵⁰. Kontynuacja nauki moralnej Jezusa w Kościele opiera się na próbie odpowiedzi na dynamiczne przemiany w świecie i w samej wspólnotie wierzących. Nowe sytuacje wymagają nowych rozwiązań etycznych i nowych postanowień, które będąc uszczegółowieniem nauki Jezusa, stanowią jej wyraźne przedłużenie⁵¹.

Książka spotkała się z krytycznym przyjęciem w niemieckich środowiskach naukowych. Schnackenburgowi zarzucono skłonność do kaznodziejskiego tonu i schematyzm ujęcia. Na ocenę tego studium wpłynęło jednak bardziej uprzedzenie do profesora z Würzburga, widzące w nim przekonanego konserwatystę, niż rzeczowa argumentacja. Zasadą etycznego dzieła Schnackenburga pozostaje powiązanie wskazań moralnych Nowego Testamentu z osobą Jezusa i ukazanie ich nie jako ciężkiego jarzma, lecz jako istotną część Dobrej Nowiny oraz podkreślenie faktu, że nauczanie moralne Jezusa jest obecne także w innych tekstach nowotestamentalnych niż ewangelie⁵².

Jedną z ostatnich książek Schnackenburga było opracowanie chrystologii ewangelii. Studium to, zatytułowane *Die Person Jesu Christi im Spiegel der vier Evangelien*, ukazało się w 1993 roku jako suplement do teologicznego komentarza do Nowego Testamentu wydawnictwa Herder⁵³. Nowość tej publikacji polegała przede wszystkim na zmianie sposobu podejścia do tekstu ewangelii. Biblista z Würzburga, zrażony wielkim zróżnicowaniem wyników badań nad osobą Jezusa, uzyskanych za pomocą metody historyczno-krytycznej, zrezygnował z niej na rzecz analizy przesłania wiary samych ewangelistów. Postanowił ukazać nie tylko koncepcje redakcyjne autorów ewangelii, ale także właściwe proporcje między świadectwami wiary o Chrystusie i opisem Jezusa historycznego, zakorzenionego w tym przekazie⁵⁴.

Według Schnackenburga charakter ewangelii, zakładający związek pomiędzy wiarą i historią, nie pozwala na poznanie samego tylko Jezusa historycznego. Pełne zrozumienie osoby i dzieła Jezusa wymaga uwzględnienia zarówno Jego ziemskiej działalności, jak i męki, która – zgodnie z przekazem wiary pierwotnego Kościoła – zakończyła się zmartwychwstaniem. Biblista uznał za niewłaściwe rozważania o Jezusie wyłącznie w kategoriach historycznych, jak i wyłącznie duchowych. Podkreślił, że jednostronny sposób patrzenia na Jezusa prowadzi do sprowadzenia Go do roli niezwykłego nauczyciela wędrownego i zaciemnienia orędzia ewangelii, albo też do Jego idealizacji i mitologizacji, a w konsekwencji do oderwania chrześcijaństwa od jego historycznych korzeni. Chrystologia

⁵⁰ Zob. K. Mielcarek, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 333.

⁵¹ Tamże.

⁵² Por. T. Söding, *Pionier und Pastor...*, s. 310; S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg, światowej sławy biblista...*, s. 15; K. Mielcarek, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 333.

⁵³ *Die Person Jesu Christi im Spiegel der vier Evangelien*, HThKNT Suppl., Bd. 4, Freiburg–Basel–Wien 1993, ss. 357.

⁵⁴ Zob. K. Mielcarek, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 334.

Schnackenburga ukazała więc, w jak każdy z ewangelistów sobie właściwy sposób powiązał w kontekście Jezusa historię i przekaz wiary⁵⁵.

Ważną publikacją biblisty z Würzburga, ukazującą jego zaangażowanie w pracę nad kształtem współczesnej biblistyki, była książka *Neutestamentliche Theologie. Der Stand der Forschung Erste, wesentlich erweiterte deutsche Ausgabe* (1963). Studium to dotyczyło stanu zagadnienia współczesnej teologii biblijnej Nowego Testamentu. W czasie gdy ono powstawało, teologia biblijna była stonkowo młodą gałęzią biblistyki, której pojęcie nie było jeszcze jednoznacznie i ostatecznie sprecyzowane. Schnackenburg nie przedstawił więc własnego opracowania teologii biblijnej, które sprostałoby dzisiejszym wymaganiom, a jedynie ukazał wnikliwą analizę współczesnej mu formy tej nauki. Omawiając pojęcie, metody czy też układ teologii biblijnej Nowego Testamentu, zaproponował jednak szereg własnych rozwiązań i sugestii, między innymi podkreślił, że dobre współczesne opracowanie teologii biblijnej powinno opierać się na dostatecznej liczbie opracowań monograficznych tematyki szczegółowej. Praca Schnackenburga przygotowała ostatecznie podstawę i punkt wyjściowy dla wszelkich opracowań współczesnej teologii biblijnej Nowego Testamentu⁵⁶.

Cechą wszystkich publikacji Schnackenburga jest wielka otwartość na nowe problemy, wysoko kompetentna i niczym nieskrępowana i wolna od uprzedzeń analiza biblijna oraz wierność danym biblijnym. Zwraca uwagę też piękny, literacki język jego książek i artykułów. W prostych zdaniach i jasnych pojęciach profesor z Würzburga potrafił wyrazić trudne zagadnienia⁵⁷.

Działalność redaktorska i wydawnicza

Przez cały czas swojej działalności naukowej Schnackenburg był związany z biblijnym czasopiśmem „Biblische Zeitschrift”. W 1957 roku wraz z V. Hampem i J. Schreinerem wznowił wydawanie tego periodyku, zamkniętego na skutek wybuchu II wojny światowej w 1939 roku. Będąc jego współredaktorem, doprowadził do takiego rozwoju półrocznika, że on osiągnął poziom wiodących międzynarodowych czasopism w zakresie egzegezy i stał się w obszarze języka niemieckiego prestiżowym czasopiśmem biblijnym⁵⁸.

Schnackenburg współredagował także dwie serie cenionych komentarzy do pism nowotestamentalnych: wraz z Vögtlem *Komentarz do Nowego Testamentu* wydawnictwa Herder (HKThNT) oraz z E. Schweizerem *Ewangelicko-Katolicki Komentarz do Nowego Testamentu* (EKK)⁵⁹. W obu seriach komentarzy egzegeta z Würzburga opublikował swoje opracowania nowotestamentalnych ksiąg. Jako

⁵⁵ Zob. tamże.

⁵⁶ Por. H. Frankenmölle, *Die Bibel als Seele der Theologie. Rudolf Schnackenburg zum 85. Geburtstag*, „Christ in der Gegenwart” 51,1 (1991), s. 6; T. Söding, *Pionier und Pastor...*, s. 311.

⁵⁷ Zob. S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg (1914-2002)...*, s. 579.

⁵⁸ Zob. J.A. Fitzmyer, *An Introductory Bibliography for the Study Scripture* (Subsidia Biblica 3), Roma 1990³, s. 13; S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg (1914-2002)...*, s. 579.

⁵⁹ Zob. J.A. Fitzmyer, *An Introductory Bibliography...*, s. 124.

tomy komentarza wydawnictwa Herder ukazały się: *Komentarz do Listów św. Jana*, otwierający w 1953 roku całą serię, oraz trzytomowy *Komentarz do Ewangelii św. Jana* wraz z suplementem. Natomiast w ramach komentarza ekumenicznego Schnackenburg wydał swój *Komentarz do Listu do Efezjan*. Od 1984 roku biblista również był współredaktorem dwóch biblijnych serii wydawniczych: *Questiones Disputatae* (Herder) oraz *Forschung zur Bibel* (Echter). Miał swój udział w przygotowaniu i wydaniu kilku prac zbiorowych niemieckich biblistów⁶⁰.

Działalność ekumeniczna

Ważną sprawą dla Schnackenburga było ekumeniczne pojednanie chrześcijan. Doświadczenie ekumenizmu towarzyszyło mu już od dzieciństwa, gdyż wyniósł je z rodzinnego domu. Łatwo przeniósł je więc na grunt naukowy, szczególnie wypracowywanej przez niego eklezjologii. W swojej pracy odczytywał powołanie i zobowiązanie do szukania jedności Kościoła, której obraz i zalecenia dostrzegał w mowie pożegnalnej Jezusa w ewangelii św. Jana. Uważał, że najlepszym początkiem szukania i budowania jedności jest wspólne pochylenie się nad Nowym Testamentem⁶¹. Dlatego też chętnie współpracował z biblistami protestanckimi. Te wzajemne kontakty i wymiany poglądów zaowocowały opracowaniem ewangelicko-katolickiego komentarza do Nowego Testamentu. Inicjatywa wydania ekumenicznego komentarza, która pojawiła się po stronie protestanckiej, została bardzo pozytywnie przyjęta przez Schnackenburga. Razem z jego pomysłodawcą, protestanckim biblistą E. Schweizerem, stał się koordynatorem tego projektu. Obaj zaprosili jeszcze do współpracy jako współwydawców dwóch biblistów: protestanta U. Wilckensa i katolika J. Blanka. Z czasem grono współpracowników komentarza znanego pod skrótem EKK poszerzyło się o kolejnych egzegetów obu konfesji. W jego skład weszli m.in. ze strony katolickiej o Joachim Gnilka, a ze strony protestanckiej Hans-Josef Klauck, Ulrich Luz i Jürgen Roloff⁶². Od 1968 roku bibliści zaangażowani w powstawanie ekumenicznego komentarza spotykali się i wymieniali swoje egzegetyczne spostrzeżenia i intuicje na corocznych zjazdach dyskusyjnych. Jeden z uczestników takich sesji, J. Gnilka, wspominał je następująco: „jako że i ja należałem do tego grona, trudno sobie wyobrazić intensywniejszy i bardziej otwarty ekumenizm”⁶³.

⁶⁰ *Jesus und der Menschensohn. Festschrift für A. Vögtle*, Hg. R. Schnackenburg, R. Pesch, O. Kaiser, Freiburg–Basel–Wien 1975; *Die Macht des Bösen und der Glaube der Kirche*, Hg. R. Schnackenburg, Düsseldorf 1979; *Zukunft. Zur Eschatologie bei Juden und Christen im heutigen Horizont*, Hg. R. Schnackenburg, Düsseldorf 1980; *Die Bergpredigt. Utopische Vision Handlungsanweisung?*, Hg. R. Schnackenburg, Düsseldorf 1982; *Die Kirche des Anfangs. Festschrift für H. Schürmann*, Hg. R. Schnackenburg, J. Ernst, J. Wanke, Leipzig–Freiburg 1978.

⁶¹ Zob. T. Söding, *Pionier und Pastor...*, s. 311.

⁶² Z czasem do grona współpracowników EKK należeli także: katolicy – Paul Hoffmann, Wolfgang Schrage, Thomas Söndig, Wolfgang Trilling, Anton Vögtle, Alfons Weiser, oraz protestanci – Otto Böcher, Francois Bovon, Jörg Frey, Erich Grässer, Traugott Holtz, Martin Karrer, Karl-Wilhelm Niebuhr, Rudolf Pesch, Peter Stuhlmacher, Samuel Vollenweider.

⁶³ J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 413.

Wyrazem uznania dla ekumenicznego zaangażowania Schnackenburga było powierzenie mu rocznego przewodniczenia międzynarodowemu stowarzyszeniu nowotestamentalistów należących do różnych denominacji chrześcijańskich *Studiorum Novi Testamenti Societas* (1966/1967). Egzegeta z Würzburga do roku 1966 był drugim katolickim teologiem piastującym tę zaszczytną funkcję. Pierwszym katolikiem na tym stanowisku był biblista Pierre Benoit z Jerozolimy⁶⁴.

Po Soborze Watykańskim II Schnackenburg zaangażował się w pracę nad wydaniem nowego katolickiego przekładu Biblii niemieckiej, nazwanym *Einheitsübersetzung* (EU). Tłumaczenie to, powstałe w przeciągu niecałych dwudziestu lat, a opublikowane w 1980 roku, stało się obowiązującym Pismem Świętym w całym katolickim obszarze języka niemieckiego. O wartości tego przekładu świadczy fakt, iż zamieszczone w tym wydaniu tłumaczenie Nowego Testamentu i Psalmów zostało także przyjęte w Kościele ewangelickim. Jako jeden z tłumaczy Nowego Testamentu miał Schnackenburg udział w tym ekumenicznym sukcesie. Ponadto biblista z Würzburga jako pierwszy katolicki uczony uczestniczył w rewizji Biblii Marcina Lutra⁶⁵.

Działając w duchu ekumenicznym, Schnackenburg nie unikał trudnych tematów, lecz w duchu otwartości wsłuchiwał się w poglądy protestantów, a nawet pozwalała się im wypowiadać w swoich publikacjach, czy też zapraszał ich do bycia ich współautorem. Tak było na przykład w przypadku komentowania fragmentu z Listu do Efezjan na temat urzędu w Kościele, gdzie jak wspomniano, dopuścił do głosu przedstawiciela egzegezy protestanckiej – E. Schweizera⁶⁶, czy też wtedy, gdy wspólnie z protestantem Wolfhartem Pannenbergiem przygotował publikację *Ostern und der neue Mensch*, będącą katolicko-protestanckim dwugłosem na temat znaczenia zmartwychwstania Chrystusa dla współczesnego człowieka⁶⁷.

W całej działalności ekumenicznej Schnackenburga i jego otwartości na protestantów cechowało go zawsze jasne przyznawanie się do własnej konfesji. W ten sposób biblista z Würzburga ukazywał swoje przekonanie, że sytuacja wewnętrznego osłabienia współczesnego Kościoła katolickiego wymaga właśnie takiego świadectwa. Zawsze pozostawał sobą i wiernym tradycji katolickiej, konsekwentnie odmawiając – nawet w gronie najbliższych ewangelickich przyjaciół – udzielenia interkomunii. Cierpiał z powodów problemów w Kościele, szczególnie nieudanych prób ekumenizmu i związanych z nim nadużyć⁶⁸.

Udział w stowarzyszeniach i gremiach doradczych

Schnackenburg chętnie służył swoją wiedzą i kompetencjami w kościelnych i naukowych gremiach doradczych i stowarzyszeniach. W roku 1958 egzegeta

⁶⁴ Zob. T. Söding, *Pionier und Pastor...*, s. 311; J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 414.

⁶⁵ Por. T. Söding, *Pionier und Pastor...*, s. 311; S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg (1914-2002)...*, s. 578.

⁶⁶ Zob. R. Schnackenburg, *Der Brief an die Epheser*, s. 195-196.

⁶⁷ R. Schnackenburg, W. Pannenberg, *Ostern und der neue Mensch*, Freiburg–Basel–Wien 1981, ss. 88.

⁶⁸ Por. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 414.

z Würzburga został powołany na konsultora Papieskiej Komisji Biblijnej (wraz z nim konsultorami zostali czterej bibliści: G. Castellino SDB, C. Spicq OP, B. Rigaux OFM oraz X. Léon-Dufour SJ).⁶⁹ Było to wielkie wyróżnienie, gdyż w skład komisji wchodziłi wówczas tylko kardynałowie, a do współpracy jako doradców zapraszano jedynie wybitnych egzegetów. Udział w pracach komisji był jednoznaczny z wpływaniem na kształt nauczania Kościoła, gdyż wówczas była ona organem Urzędu Nauczycielskiego Kościoła. Czas, na który przypadł udział Schnackenburga w działaniach komisji, to okres katolickiej polemiki z twórcami *Formgeschichte* w badaniach nad historycznością ewangelii⁷⁰.

Ponadto w latach 1967–1974 profesor z Würzburga pracował jako doradca w Sekretariacie ds. Jedności Chrześcijan. Niemal równolegle przez pięć lat (1968–1973) brał udział w pracach Międzynarodowej Papieskiej Komisji Teologów, wspierającej działalność Kongregacji Nauki Wiary. Do 1989 roku był konsultorem Konferencji Biskupów Niemiec ds. Wiary i Moralności. Od 1972 roku należał do amerykańskiego towarzystwa biblijnego Society of Biblical Literature. W latach 1975–1989 był członkiem Zarządu Fundacji *Vetus Latina*, stawiającej sobie za cel krytyczne opracowanie i wydanie starołacińskich manuskryptów. Należał do międzynarodowego stowarzyszenia nowofundamentalistów Studiorum Novi Testament Societas oraz posiadał członkostwo prestiżowych akademii w Londynie i Brukseli. Poproszono go też o doradztwo w zakresie teologii przy II wydaniu katolickiej encyklopedii teologicznej – *Lexikon Theologie und Kirche*⁷¹.

Schnackenburg zapisał się także jako jeden z inicjatorów spotkań *Wspólnoty roboczej niemieckojęzycznych katolickich egzegetów od Nowego Testamentu*. Od tego czasu, co dwa lata, niemieccy egzegeci mają okazję spotkać się, wymienić poglądy i zaplanować wspólną naukową pracę. Zjazdy te skutecznie przyczyniają się do integracji środowiska niemieckich katolickich biblistów⁷².

W uznaniu zasług dla Kościoła i nauki egzegeta z Würzburga otrzymał doktorat *honoris causa* Fakultetu Teologicznego Uniwersytetu w Innsbrucku (1970), Bawarski Order Zasługi (1979) oraz Wielki Krzyż Zasługi (1986)⁷³.

Kontakty z Polską

Jak wspomina Gnilka – uczeń i przyjaciel biblisty – mimo iż rodzice Schnackenburga nie pochodzili ze Śląska, profesor zawsze czuł się związany ze Śląskiem i uznawał się za Ślązaka⁷⁴. Przed przesiedleniem do Niemiec, krótko po wojnie,

⁶⁹ Zob. J.A. Fitzmyer, *Nowa Instrukcja Papieskiej Komisji Biblijnej*, „Znak” 11 (1964), s. 1400.

⁷⁰ Zob. A. Tronina, *Stulecie Papieskiej Komisji Biblijnej*, ŚSHT 36,2 (2003), s. 323-324.

⁷¹ Zob. T. Söding, *Schnackenburg Rudolf...*, s. 277; S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg, światowej sławy biblista...*, s. 15; *Schnackenburg Rudolf*, s. 1208.

⁷² Por. T. Söding, *Pionier und Pastor...*, s. 310; S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg (1914-2002)...*, s. 581.

⁷³ Zob. J. Gnilka, *Schnackenburg Rudolf*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 11, Freiburg–Basel–Rom–Wien 2001, s. 231.

⁷⁴ Tenże, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 407.

Schnackenburg posługiwał ludności polskojęzycznej w Złotorzy, znał więc język polski⁷⁵. Nawet kilkadziesiąt lat po wojnie utrzymywał kontakty ze swoimi parafianami z terenów Polski i przyjmował ich odwiedziny w Niemczech. Były to bardzo serdeczne spotkania, na których ujawniało się wzajemne przywiązanie⁷⁶.

W 1972 roku Schnackenburg odwiedził Polskę, uczestnicząc w Kongresie Biblijnym w Krakowie. Wygłosił wtedy referat w języku niemieckim na temat urzędu kościelnego w Ef 4,7-16 (*Das kirchliche Amt nach Eph 4,7-16*)⁷⁷. Wraz z Joachimem Gnilką z Münster, Heinzem Schürmannem z Erfurtu oraz Walterem Kornfeldem odwiedził też Wyższe Śląskie Seminarium Duchowne w Krakowie i był gościem w mieszkaniu wykładowcy Pisma Świętego ks. Stanisława Pisarka. Jako ślad tego spotkania w księgozbiórce gospodarza pozostały dwie książki biblisty z Würzburga z jego dedykacją. Schnackenburg przysłał je ks. Pisarkowi zaraz po powrocie do Niemiec⁷⁸. Na kontakty z profesorem z Würzburga powołują się także inni polscy bibliści, między innymi o. Hugolin Langkammer OFM i bp Kazimierz Romaniuk⁷⁹.

Spśród tak wielu publikacji Schnackenburga w języku polskim ukazała się tylko jedna jego książka: *Nauka moralna Nowego Testamentu* oraz dwa artykuły: jeden w czasopiśmie „Communio” wyd. pol., dotyczy prologu do ewangelii Jana, drugi natomiast, zamieszczony w periodyku „Znak”, stanowi zapis rozmowy Schnackenburga i Franza Josefa Schierse na temat Jezusa z Nazaretu⁸⁰.

Brak tłumaczenia dzieł Schnackenburga na język polski nie oznacza jednak nieznamości jego myśli teologicznej w środowisku polskich biblistów. Wszystkie ważne publikacje mają bowiem swoje recenzje autorstwa krajowych egzegetów⁸¹. Jest to świadectwo, że pomimo bariery językowej spuścizna Schnackenburga inspirowała i wspomagała biblistykę polską.

⁷⁵ Zob. S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg, światowej sławy biblista...*, s. 8.

⁷⁶ J. Gnilka wspomina, że sam wiele razy był świadkiem odwiedzin byłych parafian z Wrocławia czy też Bolesławca. Por. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 407.

⁷⁷ Por. R. Schnackenburg, *Das kirchliche Amt nach Eph 4,7-16*, w: *Materiały Kongresu Biblijnego w Krakowie, 6-8 czerwca 1972 r.*, oprac. S. Grzybek, J. Chmiel, Kraków 1974, s. 210-233.

⁷⁸ Zob. S. Pisarek, *Rudolf Schnackenburg, światowej sławy biblista...*, s. 7-8.

⁷⁹ Zob. K. Romaniuk, *Autobiografia*, Kraków 2013, s. 102, 104.

⁸⁰ R. Schnackenburg, *A Słowo stało się ciałem*, „Communio” 5 (1983), s. 19-28; tenże, *Kim był Jezus z Nazaretu?*, „Znak” 4-5 (1978), s. 485-548.

⁸¹ Zob. J. Sulowski, *R. Schnackenburg, Das Johannesevangelium, Teil 1: Einleitung und Kommentar zu Kap. 1-4 (HThKNT XXV), Freiburg-Basel-Wien 1965*, ss. 523; *Teil 2: Kommentar zu Kap. 5-12 (HThKNT XVI), Freiburg-Basel-Wien 1971*, ss. 544, „Collectanea Theologica” [dalej: CT] 42,4 (1972), s. 243-245; *Teil 3: Kommentar zu Kap. 13-21 (HThKNT XVI), Freiburg-Basel-Wien 1976*, ss. 477, CT 47,2 (1977), s. 233-234; J. Załęski, *R. Schnackenburg, Die Person Jesu Christi im Spiegel der vier Evangelien (HThKNT Suppl. IV), Freiburg-Basel-Wien 1993*, ss. 357, CT 67,2 (1997), s. 232-239; L. Stefaniak, *R. Schnackenburg, Neutestamentliche Theologie. Der Stand der Forschung. I. erweiterte Deutsche Ausg., München 1963*, ss. 159, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 17,2 (1964), s. 125-127; tenże, *R. Schnackenburg, Die Kirche im Neuen Testament. Questiones Disputatae, Bd. 14: Freiburg im Breisgau 1961*, STV 5,2 (1967), s. 302-313; W. Miziołek, *R. Schnackenburg, Die Kirche im Neuen Testament. Questiones Disputatae, Bd. 14, Freiburg im Breisgau 1961*, STV 1,1 (1963), s. 289-291; R. Bartnicki, *R. Schnackenburg, Die sittliche Botschaft des Neuen Testaments. Teil 1: Von Jesus zur Urkirche (HThKNT) Freiburg-Basel-Wien 1986*,

Ostatnie lata życia

Każdy, kto znał Schnackenburga, był pod wrażeniem prostoty jego życia. Profesor mieszkał przez długie lata ze swoją ciotką w trzypokojowym mieszkaniu przy ulicy Sonnenstrasse w Würzburgu. Jego dzień wyznaczał dokładny rytm, którego wiernie przestrzegał. Biblista raz w roku udawał się na dziesięciodniowy urlop w Alpy. Utrzymywał przyjacielskie relacje z krewnymi, zwłaszcza ze swoim starszym bratem księdzem, który po przejściu na emeryturę przeniósł się w okolice Würzburga. Cieszył się z kontaktów ze swymi uczniami. Gotowy dzielić się tym, co posiadał, wspierał materialnie studentów pochodzących z uboższych krajów. W wieku 80 lat musiał poddać się operacji, która uwolniła go od bólu, ale przykuła go do wózka inwalidzkiego. Zmarł 28 sierpnia 2002 roku, w 88. roku życia i 65. roku kapłaństwa, w Erlabrunn koło Würzburga⁸².

Zakończenie

Schnackenburg nie jest teologiem, którego łatwo jest sklasyfikować. Nie tylko dlatego, że jego dorobek naukowy dotyczy ogromnej liczby zagadnień, ale przede wszystkim z tego powodu, że jego poglądy ulegały ciągłej ewolucji. W niczym nie przeszkadzało mu więc poprawianie samego siebie, jak również bycie poprawianym. Kolejne wydania jego książek nie były powieleniem poprzedniego wyczerpanego nakładu, lecz zawsze zawierały na nowo przepracowane i uaktualnione wątki. Dla bibliisty z Würzburga bibliistyka była wielkim placem budowy, na którym nie ma dzieł skończonych. To pokazuje, że uważał siebie za osobę poszukującą i wciąż uczącą się⁸³.

Wspominając wspólne wyjazdy w góry oraz wędrowki mistrza i ucznia, Gnilka podkreśla, że profesor Schnackenburg zawsze szedł pierwszy i wyprzedzał go o kilka kroków. Wydaje się, że ten obraz przewodnika, który idzie przodem i wyznacza szlak, doskonale streszcza kapłańskie i naukowe życie Schnackenburga⁸⁴.

ss. 270, CT 58,1 (1988), s. 182-184; tenże, R. Schnackenburg, *Die sittliche Botschaft des Neuen Testaments. Teil 2: Die urchristlichen Verkündiger (HThKNT)*, Freiburg–Basel–Wien 1988, ss. 265, CT 61,1 (1991), s. 167-168; S. Mędała, R. Schnackenburg, *Ihr werdet mich sehen. Die Abschiedsworte Jesu nach Joh 13-17*. Freiburg: Herder 1985, ss. 96, CT 56,1 (1986), s. 186-187; J. Charytański, R. Schnackenburg, *Christliche Existenz nach dem Neuen Testament, Bd. 1-2*, München: Kösel-Verlag 1967-1968, ss. 196, CT 39,3 (1969), s. 194-195; I. Bieda, R. Schnackenburg, *Die Geburt Christi ohne Mythos und Legende*. Mainz: Matthias-Grünwald Verlag 1969, ss. 23, CT 40,4 (1970), s. 197-198; S. Moysa, R. Schnackenburg, *Deutet die Zeichen der Zeit. Meditationen zum Advent*, Freiburg–Basel–Wien: Herder 1976, ss. 124, CT 47,4 (1977), s. 183; tenże, R. Schnackenburg, *Massstab des Glaubens. Fragen heutiger Christen im Licht des Neuen Testaments*, Freiburg–Basel–Wien: Herder 1978, ss. 255, CT 49,4 (1979), s. 201-202; tenże, R. Schnackenburg, *Ostern und der neue Mensch*, Freiburg–Basel–Wien: Herder 1981, ss. 88, CT 52,2 (1982), s. 220; tenże, R. Schnackenburg, *Alles kann wer glaubt. Bergpredigt und Vaterunser in der Absicht Jesu*, Freiburg–Basel–Wien: Herder 1984, ss. 144, CT 56,2 (1986), s. 189.

⁸² Por. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 414.

⁸³ Por. H. Frankenmölle, *Die Bibel als Seele der Theologie...*, s. 6; K. Mielcarek, *Rudolf Schnackenburg*, s. 322.

⁸⁴ Zob. J. Gnilka, *Rudolf Schnackenburg...*, s. 414.

Urodzony w Katowicach biblista z Würzburga był naukowcem i duszpasterzem, który czerpiąc z Biblii, wyznaczał drogi prowadzące do spotkania z Bogiem i człowiekiem.

Bibliografia

- Bartnicki R., *R. Schnackenburg. Die sittliche Botschaft des Neuen Testaments. Teil 1. Von Jesus zur Urkirche. (HThKNT) Freiburg – Basel – Wien 1986, 270 s., CT 58,1 (1988), s. 182-184.*
- Bartnicki R., *R. Schnackenburg. Die sittliche Botschaft des Neuen Testaments. Teil 2. Die urchristlichen Verkündiger. (HThKNT) Freiburg – Basel – Wien 1988, 265 s., CT 61,1 (1991), s. 167-168.*
- Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu. Od chrztu w Jordanie do Przemienienia*, cz. 1, Kraków 2008.
- Bieda I., *R. Schnackenburg. Die Geburt Christi ohne Mythos und Legende. Mainz: Matthias – Grünewald Verlag 1969, 23 s., CT 40,4 (1970), s. 197-198.*
- Charytański J., *R. Schnackenburg. Christliche Existenz nach dem Neuen Testament. Bd. 1-2. München: Kösel – Verlag 1967-1968, 196 s., CT 39,3 (1969), s. 194-195.*
- Fitzmyer J.A., *Nowa Instrukcja Papieskiej Komisji Biblijnej*, „Znak” 11 (1964), s. 1399-1404.
- Fitzmyer J.A., *An Introductory Bibliography for the Study Scripture*, Roma 1990 (Subsidia Biblica 3).
- Frankenmölle H., *Die Bibel als Seele der Theologie. Rudolf Schnackenburg zum 85. Geburtstag*, „Christ in der Gegenwart” 51,1 (1991), s. 6.
- Gnilka J., *Rudolf Schnackenburg (1914-2002)*, w: *Neutestamentliche Wissenschaft nach 1945. Hauptvertreter der deutschsprachigen Exegese in der Darstellung ihrer Schüler*, red. C. Breytenbach, R. Hoppe, Neukirchener 2008, s. 408-415.
- Gnilka J., *Schnackenburg Rudolf*, w: *Lexicon für Theologie und Kirche*. Band 11, Freiburg – Basel – Rom – Wien 2001, s. 231.
- Kleineidam E., *Die katholisch-theologische Fakultät der Universität Breslau*, Köln 1961.
- Mędala S., *R. Schnackenburg. Ihr werdet mich sehen. Die Abschiedsworte Jesu nach Joh 13-17. Freiburg: Herder 1985, 96 s., CT 56,1 (1986), s. 186-187.*
- Mielcarek K., *Rudolf Schnackenburg*, w: *Leksykon wielkich teologów XX/XXI wieku*, t. 3, red. J. Majewski, J. Makowski, Warszawa 2003, s. 321-336.
- Miziołek W., *R. Schnackenburg. Die Kirche im Neuen Testament. Ihre Wirklichkeit und Theologische Deutung ihr Wesen und Geheimnis*, STV 1,1 (1963), s. 291.
- Miziołek W., *R. Schnackenburg. Die Kirche im Neuen Testament. Questiones Disputatae, Bd. 14, Freiburg im Breisgau 1961, STV 1,1 (1963), s. 289-291.*
- Moysa R., *R. Schnackenburg. Alles kann wer glaubt. Bergpredigt und Vaterunser in der Absicht Jesu, Freiburg – Basel – Wien: Herder 1984, 144 s., CT 56,2 (1986), s. 189.*
- Moysa S., *R. Schnackenburg. Ostern und der neue Mensch, Freiburg – Basel – Wien: Herder 1981, 88 s., CT 52,2 (1982), s. 220.*
- Moysa S., *R. Schnackenburg. Deutet die Zeichen der Zeit. Meditationen zum Advent, Freiburg – Basel – Wien: Herder 1976, 124 s., CT 47,4 (1977), s. 183.*

- Moysa S., *R. Schnackenburg. Masstab des Glaubens. Fragen heutiger Christen im Licht des Neuen Testaments*, Freiburg – Basel – Wien: Herder 1978, 255 s., CT 49,4 (1979), s. 201-202.
- Müller K., *Anstelle eines Nachrufs: Ungeordnete Anmerkungen zu einem wichtigen Lehrer*, BZ 47, s. 161-166.
- Neues Testament und Ethik: [Festgabe] für Rudolf Schnackenburg*, Hrsg. von H. Merklein, Freiburg im Breisgau – Basel – Wien 1989.
- Neues Testament und Kirche: [Festschrift] für Rudolf Schnackenburg [z. 60. Geburtstag am 5. Jan. 1974 von Freunden u. Kollegen gewidmet]*, Hrsg. von J. Gnilka, Freiburg im Breisgau – Basel – Wien 1974.
- Pisarek S., *Rudolf Schnackenburg, światowej sławy biblista, kapłan z archidiecezji wrocławskiej (1914-2002)*, „Scriptura Sacra” 6 (2006), s. 9-20.
- Pisarek S., *Rudolf Schnackenburg (1914-2002) – wspomnienie pośmiertne*, ŚSHT 36,2 (2003), s. 543-547.
- Romaniuk K., *Autobiografia*, Kraków 2013.
- Söding T., *Pionier und Pastor. Rudolf Schnackenburg und seine Zeit*, „Christ in der Gegenwart” 54 (2002), s. 309-310.
- Söding T., *Schnackenburg Rudolf*, w: *Neue Deutsche Biographie*. Band 23, Berlin 2007, s. 277-278.
- Stefaniak L., *R. Schnackenburg. Die Kirche im Neuen Testament. Questiones Disputatae, Bd. 14*, Freiburg im Breisgau 1961, STV 5,2 (1967), s. 302-313.
- Stefaniak L., *R. Schnackenburg. Die Kirche im Neuen Testament. Ihre Wirklichkeit und Theologische Deutung ihr Wesen und Geheimnis*, STV 5,2 (1967), s. 302.
- Stefaniak L., *R. Schnackenburg. Neutestamentliche Theologie. Der Stand der Forschung. I. erweiterte Deutsche Ausg.*, München 1963, 159 s., RBL 17,2 (1964) s. 125-127.
- Sulowski J., *R. Schnackenburg, Das Johannesevangelium. Teil 1. Einleitung und Kommentar zu Kap. 1-4.*, HThKNT XXV, Freiburg – Basel – Wien 1965, 523 s.; *Teil 2: Kommentar zu Kap. 5-12*, HThKNT, XVI, Freiburg – Basel – Wien 1971, 544 s., CT 42,4 (1972), s. 243-245.
- Sulowski J., *R. Schnackenburg. Das Johannesevangelium, Teil 3: Kommentar zu Kap. 13-21*, HThKNT XVI, Freiburg – Basel – Wien 1976, 477 s., CT 47,2 (1977), s. 233-234.
- Tronina A., *Stulecie Papiesskiej Komisji Biblijnej*, ŚSHT 36,2 (2003), s. 317-328.
- Załęski J., *R. Schnackenburg. Die Person Jesu Christi im Spiegel der vier Evangelien*. HThKNT Suppl. IV, Freiburg – Basel – Wien 1993, 357 s., CT 67,2 (1997), s. 232-239.

Słowa kluczowe: Rudolf Schnackenburg, biblistyka XX wieku
 Keywords: Rudolf Schnackenburg, Bible studies XX century